

УДК 342.72./73

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЛЮДСЬКОЇ ГІДНОСТІ

Градова Ю. В.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного
і муніципального права
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Гудзь Л. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного
і муніципального права
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: у статті розглянуто поняття людської гідності як правової категорії. Проаналізовано міжнародно-правові документи, в яких закріплено повагу до людської гідності. Авторами досліджується закріплення людської гідності на національному рівні в зарубіжних країнах. Розглянуто різні політико-правові концепції вчених щодо визначення сутності людської гідності.

Ключові слова: гідність, людська гідність, права людини, автономія людини.

Аннотация: в статье рассмотрено понятие человеческого достоинства как правовой категории. Проанализированы международно-правовые документы, в которых закреплено уважение к человеческому достоинству. Авторами исследуется закрепление человеческого достоинства на национальном уровне в зарубежных странах. Рассмотрены различные политико-правовые концепции ученых по определению сущности человеческого достоинства.

Ключевые слова: достоинство, человеческое достоинство, права человека, автономия человека.

Annotation: the article considers the concept of human dignity as a legal category. The analysis of international legal documents, which establishes respect for human dignity. The authors study the consolidation of human dignity at the national level in foreign countries. Different political and legal concepts of scientists concerning definition of essence of human dignity are considered.

Key words: dignity, human dignity, human rights, human autonomy.

Права людини розвиваються у відповідь на специфічні порушення людської гідності, і тому можуть розглядатися як характеристика людської гідності, її моральне джерело [1, с. 464]. Людська гідність не має громадянства. Вона властива всім людям – громадянам, іноземцям, особам без громадянства – просто тому, що вони є людьми. Безперечно, що гідність живе у кожній народженій людській особі, незалежно від тілесної чи розумової здатності людини. Гідність не може бути втрачена через кримінальну або негідну поведінку [2, с. 191].

Після Другої світової війни людська гідність стала ще більш важливою темою обговорення світової спільноти, яка знайшла своє відображення в міжнародно-правових документах. Людська гідність має фундаментальну роль у правах людини. Ідея універсальності гідності є однією з основних припущень сучасної архітектури прав людини. Статус гідності як найвищої соціальної цінності вказує на її природне, культурне, соціальне та особисте значення для людини. **Актуальність** даної теми полягає в тому що інтерес до людської гідності не вщухає і сьогодні незважаючи на велику кількість досліджень науковців з даного явища, на закріплення людської гідності в міжнародних та національних правових документах. Отже, **метою** нашої статті є конституційно-правовий аналіз людської гідності як одного з найважливішого й невід’ємного права особистості.

Слід зазначити, що спочатку було введено положення про право на гідність людини та його захист в документах ООН, а згодом відповідна норма була закріплена у конституційних та законодавчих актах багатьох країн, а практика її захисту підтвердила актуальність та ефективність такої консолідації. Конституція України не є винятком: стаття 28 закріплює право кожного на повагу до його гідності. Внутрішній законодавець інтерпретує її таким чином: «Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідям». Слід зазначити, що людська гідність в Основному Законі закріплена одразу після права на життя. Це дає підстави говорити про важливість цієї норми, без введення та захисту якої неможливо забезпечити інші конституційні права.

Отже, держава повинна не лише утримуватися від посягання на гідність особи, але й забезпечувати ефективний захист всіх осіб від таких посягань третіми особами. Це конституційне положення відтворюють відповідні статті міжнародно-правових документів: ст. 5 Загальної декларації прав людини 1948 року, ст. 7 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 року, преамбули Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права 1966 року, ст. 3 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 року, Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність видів поводження та

покарання 1984 року, Декларації про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність видів поводження і покарання 1975 року, Європейської конвенції про запобігання катуванням та нелюдському або такому, що принижують гідність, поводженню чи покаранню 1987 року.

Гідність стала настільки центральною темою в концепціях прав людини Організації Об'єднаних Націй, що Генеральна Асамблея ООН в своїх рекомендаціях щодо нових документів з прав людини зазначила, що такі інструменти повинні бути «основоположними і впливати із властивої гідності та цінності людської особистості» [3]. З тих пір не дивно, що в основні конвенції (про права дітей (1989 р.), про права трудящих-мігрантів (1990 р.) з прав людини та біомедицини (1997 р.), про захист від примусового зникнення та права інвалідів (2007 р.) тощо) включені посилання на гідність, що говорять про її центральну роль.

Наприклад, метою Конвенції з прав людини та біомедицини є захист гідності та самобутності людини і гарантування кожній особі – без дискримінації – дотримання її цілісності та інших прав і основних свобод у зв'язку з використанням біології та медицини. Конвенція захищає гідність кожного, у тому числі ненародженого, і головна її зацікавленість полягає в тому, щоб не проводити жодних досліджень чи втручань, що можуть підірвати повагу до гідності та особистості людини [4].

На регіональному рівні гідність, крім Європейської конвенції з прав людини, була включена до американської, африканської та арабської конвенцій з прав людини. Преамбула Американської декларації прав і обов'язків людини передбачала: «всі люди народжуються вільними і рівними в своїй гідності та правах...». У першому розділі було створено каталог прав, а в другому розділі міститься перелік відповідних обов'язків. Гідність відіграє важливу роль у обох. Як пояснюється в преамбулі, «виконання обов'язків кожною особою є обов'язковою умовою прав усіх. Права та обов'язки взаємопов'язані у кожній соціальній та політичній діяльності людини. Хоча права підносять особисту свободу, обов'язки виражають гідність цієї свободи» [5].

Стаття 5 Африканської хартії прав людини і народів відзначає: «Кожна людина має право на повагу до її гідності, властивої людській особистості, і на визнання її правосуб'єктності. Забороняються всі форми експлуатації і приниження людини, особливо рабство, работоргівля, тортури, жорстоке, нелюдське або таке, що принижують людську гідність поводження і покарання» [6].

Арабська хартія прав людини в преамбулі проголошує «Враховуючи віру арабської нації в людську гідність, бо Бог почитав її, зробивши арабський світ колицкою релігії і місцем народження цивілізацій, що підтвердило своє право на гідне життя на основі свободи, справедливості і миру ... » і продовжує в статті 13 «Держави-учасниці повинні захищати кожну особу на своїй території від фізичних або психічних катувань або жорстокого, нелюдського та такого, що принижують гідність, поводження. Ніяке медичне або наукове експериментування не може проводитись щодо жодної особи без її вільної згоди» [7].

З цієї причини ми можемо стверджувати, що поняття людської гідності займає помітне місце в численних національних та міжнародно-правових документах. Ця концепція також відіграє центральну роль у багатьох правових та політичних теоріях. Проте, не завжди зрозуміло, що означає це передбачає дане поняття. «Людська гідність» – це одна з тих фраз, які містять невимовні припущення, які можуть сильно вплинути на дискурс, який вони пронизують, уникаючи критичної перевірки [8, с. 405].

Людська гідність – гідність, яку людина має в силу того, що вона – людина, незалежно від того, хто вона є і звідки вона походить. У цьому сенсі людська гідність прагне до універсальності. Гідність є найвищою конституційною цінністю та одним з провідних конституційних принципів.

Юридичні та політичні вчені намагаються узагальнити та знайти універсальне спільне ядро дуже широкого, а часом неоднозначного поняття людської гідності. Таким чином, темою для поточних академічних дебатів стало те, чи є людська гідність основою для всіх прав людини, незалежно від того, чи це загальний принцип права, чи це безпосередньо застосовне суб'єктивне право, чи це служить інструментом інтерпретації, який допомагає суддям у їх прагненні вирішувати конституційні ціннісні конфлікти.

Як ми вже зазначали в міжнародній правовій доктрині та практиці, немає єдиного бачення того, що становить людську гідність. Різні правові системи, різні юридичні школи, різні думки – і в результаті відсутність єдиного підходу до тлумачення цього явища. Поняття людської гідності вивчалось багатьма вченими, серед яких Адено Аддіс, Крістофер МакКруден, Яків Вайнріб, Юрген Хабермас, Гай Е. Кармі, Маттіас Малманн, Максін Д. Гудман, Марччо Рікардо Штафлен, Мер Аршакян, Неомі Рао, Паул Сурлас, Петра Кляйндіенст, Рорі О'Коннелл, Томас Уаролл, Вікі К. Джексон та інші. Проаналізуємо погляди деякі концепції з цієї теми.

Крістофер МакКруден наголошує на тому, що людська гідність використовується як лінгвістичний символ, також вона може розглядатися як право або обов'язок з певним змістом, і не тільки як основа для прав людини в цілому, або каталог конкретних прав. У деяких юрисдикціях людська гідність визнається правом, що підлягає виконанню індивідом, як і будь-яке інше право. В інших випадках людська гідність є принципом, який стоїть за іншими індивідуальними правами, але не призводить до здійснення особистості [9, с. 681].

Він визначає мінімальне ядро гідності, що складається з трьох елементів: онтологічної вимоги, реляційної вимоги та вимоги обмеженої держави. По-перше, кожна людина має власну цінність, просто будучи людиною. Друга полягає в тому, що цю внутрішню цінність слід визнати та поважати. Першим елементом є те, що можна назвати "онтологічною" вимогою; другий можна назвати «реляційною» вимогою. Тексти з прав людини пішли далі і доповнили реляційний елемент мінімального ядра шляхом постачання третього елемента, пов'язаного з відносинами між державою та індивідом. Це твердження, згідно з яким визнання власної цінності індивіда вимагає, щоб держава існувала на користь окремої людини, а не навпаки (вимога обмеженої держави).

Професор публічного права Хенк Боза розповідає про сім принципів, в яких виявляється людська гідність. По-перше, гідність передбачає рівність усіх осіб. Будь-яка форма систематичної дискримінації чи приниження порушує гідність людини. По-друге, гідність вимагає поваги до індивідуальності, ідентичності, моральної цілісності та вільного самовизначення кожної людини. По-третє, гідність вимагає захисту тілесної та психологічної цілісності

людини. Заборона тортур та інших принизливих видів поводження та покарання безпосередньо пов'язана із цим зобов'язанням. По-четверте, рішення про те мати чи не мати дітей розглядається як аспект людської гідності та особистого самовизначення. По-п'яте, заборона використання надмірної сили державою пов'язана з гарантією гідності, принаймні в тій мірі, в якій застосування такої сили заперечує однакову цінність та автономію особи. Шосте – кожна людина має право на соціальне визнання. Нарешті, конституційна норма людської гідності вимагає від держави надання певних мінімальних матеріальних гарантій, які повинні забезпечити гідне існування для всіх [2, с. 189].

Адам Бедау описуючи людську гідність, стверджує, що вона «тісно пов'язана з автономією людини. Автономна істота є самоактиваційною, саморегулюючою, самокритичною, самовідтворюючою, самозрозумілою істотою ... наша гідність нерозривно пов'язана з нашою самосвідомою раціональністю, нашими можливостями для оцінки, розрахунку, організації, прогнозування, пояснення, гіпотези, виправдання... людська гідність забезпечує основу рівних прав людини» [10, с. 153].

Адено Аддіс, відповідаючи на запитання «Що людська гідність тягне за собою?», виокремлює кілька концепцій. Перша концепція, так звана «Теорія судини», розуміє, що людська гідність як колективний ярлик є назвою для всіх прав, які люди повинні мати. Тут людська гідність не має предметного змісту. Це колективний ярлик для каталогу прав людини, який може бути пов'язаний або не пов'язаний один з одним.

Друга концепція – «людська гідність як автономія», для якої розуміння людської гідності, – це думати про це як про стан справ, в якому люди можуть діяти самостійно, – люди мають гідність в тій мірі, в якій вони визнаються такими, що мають здатність робити свій вибір і визначати їхні долі, а також мати умови, за якими вони могли б зробити цей вибір.

Щодо третьої концепції, Адено Аддіс, поділяючи погляди Юргена Хабермаса та його теорію політичного процесуального характеру, пропонує розглянути її як провідну політичну концепцію людської гідності. Людська гідність – це не внутрішня сутність особистості, а відносини. Політична концепція людської гідності не заперечує універсальності людської гідності. Вона просто хоче переорієнтувати наш погляд на те, де ми повинні шукати визначення характеру і форми цих прав [8, с. 423].

Петра Клейндієнст виділяє первісну гідність і усвідомлену гідність. Первісна гідність – це те, що є абсолютним і універсальним, вона не підвладна часу і простору, і вона не може бути змінена залежно від обставин даної справи. Таким чином бути людиною означає бути носієм первісної гідності. На її думку, ступінь реалістичної гідності складається з двох елементів, які обидва необхідні, щоб повністю втілити в життя реалізовану гідність: ставлення людини до себе (повага до себе) та ставлення людини до свого співвітчизника (і навпаки). Таким чином, усвідомлена гідність відображається в ставленні людини до себе та до інших людей.

Петра Клейндієнст підкреслює, що існування первісної гідності абсолютно не залежить від наявності реалізованої гідності або від того, наскільки гідність була реалізована в реальному житті конкретної особи. А саме, первісна гідність може існувати в повній ізоляції людини від решти світу. Навіть якщо її реалізована гідність повністю зведена до мінімуму, людина як і раніше має первісну гідність як ядро кожної людини [11, с. 127].

Неомі Рао розглядає три поняття гідності, що відображають різні способи мислення про те, що являє собою гідність як правове питання. Внутрішня гідність – презумпція рівності людини – кожна людина народжується з однаковою квантою гідності. Внутрішня гідність фокусується на людському потенціалі, а не на реалізації такого потенціалу. Внутрішня гідність відображається в рішеннях суду про свободу від втручання держави в такі сфери, як свобода слова, конфіденційність та сексуальні стосунки.

Щодо другої концепції, то гідність може служити підставою для реалізації різних матеріальних цінностей. На відміну від власної гідності, основні форми гідності вимагають певного рівня життя. Ця гідність втілює в собі особливий погляд на те, що являє собою хороше життя для людини, що робить життя людини процвітаючим. Позитивні або основні концепції гідності також пов'язані з правами на соціальне забезпечення. У цьому розумінні гідність вимагає, щоб уряд забезпечив основні умови добробуту [12, с. 187]. І третя концепція, за якої гідність асоціюється з визнанням і повагою. Ця гідність корениться в концепції «я», утвореної більш широкою спільнотою – особистість людини і її цінність залежить від її відносин з суспільством. Відповідно, повага до гідності людини вимагає визнання і підтвердження особливості кожної особи. Це визнання вимагає від людей проявляти повагу і турботу один про одного. Ідея полягає в тому, що людям потрібен захист від образ, щоб зберегти їх самооцінку, а також їх становище в суспільстві. Неомі Рао вважає, що в цій останній категорії сучасна концепція гідності робить велику роботу. Гідність як визнання відображає новий політичний попит.

Хенк Боза пропонує розглянути три основні теоретичні орієнтири. Перша теоретична орієнтація впливає з християнського і природно-правового мислення, за якою гідність заснована на ідеї, що людина була створена за образом Бога, отже вона притаманна всім людям, незалежно від їх можливостей. Друга теорія розглядає гідність як щось, що може бути досягнуто завдяки процесу ідентифікації та самореалізації, а не як щось вже дане і притаманне кожній людині. Третя теорія, відома як комунікативна теорія, підкреслює гідність не в якості, можливостях, потенціалі або досягненнях окремого суб'єкта, а в соціальному визнанні. Гідність задумана як реляційна та комунікативна концепція, яка може бути реалізована лише через позитивну оцінку у конкретній спільноті [2, с. 189].

Паул Сурлас виділяє три концепції, що стосуються природи та ролі гідності: концепція гідності як найвищої конституційної цінності, а саме цінність людства та людського життя; концепція гідності як головне особисте право; і поняття гідності як статусу. Перші дві мають ряд недоліків, тому єдиною прийнятною концепцією, на його думку, є гідність як статус. Але ця концепція також становить серйозні проблеми: вони стосуються, перш за все, недоторканності та вимог індивідуального захисту. Даний статус є деонтологічним, а не порівняльним поняттям: це статус автономного та відповідального морального суб'єкта, чия рівне визнання та повага є єдиним мислимим фундаментом наших публічно запроваджених взаємних прав та обов'язків [13].

Вільям А. Паррент стверджує, що людська гідність «складається з певного, особливо важливого морального права». Він визначає моральну гідність як «негативне моральне право не бути несправедливо особисто приниженим». Людська гідність забезпечує кожному з нас рівне моральне становище за законом: «Вона забезпечує кожному з нас, будь то сильному або слабкому, політично могутньому або безправному, компетентному чи відсталому, незалежно від нашої раси, релігії, статі чи сексуальної орієнтації, непорушне моральне становище опротестовувати всі підступні спроби погіршити нашу особистість» [14, с. 47].

Слід зазначити, що конституції ряду країн прямо вказують на людську гідність або її варіації. Справді, людська гідність тепер є стандартним компонентом більшості конституцій. Лише п'ять країн використовували цей термін у своїх конституціях до 1945 року. Наприкінці 2012 року було вже 162 країни, які це зробили [15]. Дослідження текстів конституцій також показує важливі відмінності в тому, як в текстах включена гідність. Так, в деяких документах гідність згадується в преамбулі або як загальний принцип, а в інших вона використовується як суб'єктивне основне право.

Конституція Німеччини (1949) зазначає про те, що «гідність людини недоторкана. Поважати та захищати її є обов'язком всієї державної влади» [16]. У конституційному законодавстві Німеччини гідність має найвищий правовий статус з правом обмежувати інші основні права. Ні в якому разі гідність не може бути збалансована з іншими суперечливими фундаментальними правами.

Конституція Південної Африки характеризує людську гідність як один з основоположних принципів республіки: «Людська гідність, досягнення рівності та поліпшення прав і свобод людини» [17]. Основний закон Ізраїлю приділяє особливу увагу людській гідності. Він зазначає, що "метою цього Основного Закону є захист людської гідності та свободи, з тим щоб встановити в Основному Законі цінності держави Ізраїль як єврейської та демократичної держави. Не повинно бути порушення життя, тіла або гідності будь-якої особи як такої. Всі особи мають право на захист свого життя, тіла та гідності» [18]. Стаття 21 (Захист людської особистості та гідності) Конституції Словенії гарантує: «Повага до людської особистості та гідності гарантується в кримінальних справах та у всіх інших судових процесах, а також під час позбавлення волі та застосування каральних санкцій» [19].

Людська гідність є центральною для багатьох національних конституцій. Проте не завжди зрозуміло, чи людська гідність розглядається як індивідуальне право чи цінність. Крім того, гідність служить основою всіх основних прав і морального виправдання суджень. Хоча суди надають різні значення конституційним принципам у різних юрисдикціях, загальні конституційні принципи породжують більш конкретні правила у конкретних випадках у всіх юрисдикціях. Можна стверджувати, що гідність є фундаментом таких основних прав, як рівність, свобода та чесність, що допомагає визначити сенс цих прав у конкретних справах. Крім того, людська гідність діє як мета або вища цінність для всієї конституції.

Підбиваючи підсумки нашого дослідження, хочемо відзначити, що людська гідність – це багатомірне явище, і кожна галузь знань сприяє її розумінню та розвитку. Гідність – моральна категорія, що означає повагу до людини. Крім того, вона є властивістю людини, що належить їй, незалежно від того, як вона та оточуючі її люди сприймають та оцінюють її особистість.

Людська гідність є одним з фундаментальних понять (разом з поняттям рівних і невід'ємних прав), на яких ґрунтується захист прав людини. Людська гідність притаманна людині, і ніхто не повинен бути позбавлений цього.

Як ми бачимо, є багато аспектів ідеї людської гідності. Дотепер немає єдиного підходу до розуміння та тлумачення гідності як наукової спільноти, так і законодавчої влади (коли стаття про людську гідність включена до національних конституцій). Сміливо можна сказати одне – це важлива тема і не може бути виключена з міжнародного права в галузі прав людини. Завдання полягає в тому, щоб зробити людську гідність дієвою правовою концепцією, яка б сприяла її головним цілям: захисту автономії, рівності та поваги, якими користується кожна людина [20, с. 593].

Людська гідність втілює в собі всі найкращі цінності людства, виражає рівень гуманістичного розвитку автономної людини. Крім того, людська гідність безпосередньо впливає на кожную людину, її поведінку через основні цінності суспільства, формує її погляди на життя, особисту систему цінностей, ціннісні орієнтації і, таким чином, визначає і формує особисту гідність кожної особи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Habermas, Jürgen. The concept of human dignity and the realistic utopia of human rights. "Metaphilosophy" V. 41, no. 4. (2010), pp. 464-480.
2. Botha, Henk. Human dignity in comparative perspective. Stellenbosch Law Review, V. 20, Issue 2, Jan 2009, p. 171 – 220.
3. 10 UN General Assembly *Resolution*, Setting International Standards in the Field of Human Rights, A/RES/41/120, 4 December 1986
4. Case of Vo v. France (Application no. 53924/00).
5. American Declaration of the Rights and Duties of Man, 1948.
6. African Charter on Human and Peoples' Rights, 1981.
7. Arab Charter on Human Rights, 2004.
8. Addis, Adeno. The role of human dignity in a world of plural values and ethical Commitments. Netherlands Quarterly of Human Rights, v. 31, p. 403-444, 2013
9. McCrudden, Christopher. Human dignity and judicial interpretation of human rights. The European Journal of International Law, Firenze, v. 19, n. 4, p. 655-724, September, 2008.
10. Bedau Hugo Adam. The Eighth Amendment, Human Dignity, and the Death Penalty, in the Constitution of rights, human dignity and American values. 145-46 (Michael J. Meyer & William A. Parent eds., 1992). p. 153-154
11. Kleindienst, Petra. Understanding the different dimensions of human dignity: analysis of the decision of the Constitutional Court of the Republic of Slovenia on the «Tito street» case. Law and Economics Review, 8 (3), pp. 117–137
12. Rao, Neomi. Three Concepts of Dignity In Constitutional Law. Notre Dame Law Review, Indiana, v. 86, p. 183-271, 2013.
13. Sourlas, Paul. Human Dignity and the Constitution, Jurisprudence, 2015, 7:1, pp. 30-46

14. William A. Parent, Michael J. Meyer. Constitutional Values and Human Dignity, in *The Constitution of rights, human dignity and American values*, 1992, 248 p.
15. Doron Shultziner & Guy E. Carmi. Human dignity in national Constitutions: functions, promises and dangers. *The American Journal of Comparative Law*, 62(2), April 2014
16. Basic Law for the Federal Republic of Germany, 1949
17. The Constitution of South Africa, 1994.
18. Basic Law: Human Dignity and Liberty, 1992
19. The Constitution of the Republic of Slovenia, 1997.
20. Mahlmann, Matthias. The Good Sense of Dignity: Six Antidotes to Dignity Fatigue in Ethics and Law. *Proceedings of the British Academy*, 2013, pp. 593–614.